

Rəcəbova Aytən Arif¹²⁴
SADƏ CÜMLƏNİN VARIATİVLİYİ

Dilçilik ədəbiyyatlarında variativlik dilin əsas struktur-semantik vahidi olan sözün hər üç tərəfini əhatə edir: fonetik, morfoloji və semantik. Sözün variativliyində əsas problem eyniyyət məsələsidir, çünki variativləşmə sözün eyniyyət itirmədən əsas tərkibinin dəyişməsi və ya struktur dil vahidinin mənasının dəyişməsi ilə bağlıdır. Sözün semantik eyniliyi dilçilikdə müxtəlif aspektlərdən müzakirə edilir. Bir tərəfdən hansı qrammatik dəyişmələri birinin digərinə münasibətdə sözün qrammatik forması hansılar ki, müxtəlif sözlərdir məsələsi araşdırılır. Digər tərəfdən eyni sözün qrammatik formaları (bizim variantda sadə cümlələrin) və ya ayrı-ayrı sözlər haqqında deyil, onun variantları, yəni bir söz hüdudunda mümkün dil dəyişmələrinin dərəcəsi müəyyənləşdirilir.

Cümlənin strukturunun variativliyinə keçməzdən əvvəl hesab edirik, əvvəlcə sözün variativliyi məsələsinə dilçilikdə hələ də yekdil fikir olmadığını nəzərə alaraq həmin məsələyə bir qədər aydınlıq gətirməyimiz yerinə düşərdi.

V.V.Vinoqradov sözün strukturunda qrammatik formalarla yanaşı, variant adlandırdığı leksik formaları da fərqləndirir müəllif bir qədər də öz tədqiqatında irəli gedərək leksik variantlara müxtəlif expressiv-morfoloji və ekspressiv üslubi formalarını da fərqləndirmişdir. (5,17)

Başqa bir rus dilçisi A.İ.Smirmilski də V.V.Vinoqradovun fikrinə tərəfdar çıxaraq, kök birliyi nəticəsində leksik-semantik ümumiliyi hiç edib saxlayan müxtəlif söz formalarını eyni sözün variantları hesab edir. Bu uyğunluqlar pozulduqda sözün daimi şəkil dəyişmələrini isə o, müxtəlif sözlər ilə qarışdırır (7,25)

Sözün leksik-semantik və ya daxili variativliyi A.İ.Smirmilski tərəfindən söz eyniyyəti nəzəriyyəsi ilə əlaqəli araşdırılmışdır. Həmin müəllifə görə, leksik-semantik variantlar arasındakı fərq öz əksini ya sintaktik quruluş fərqlərində, ya da digər sözlərlə birləşmələrində tapır (7,37). Əlbəttə daxili variativliyin belə anlaşılması sözün mənasındakı təkcə üslubi, ekspressiv fərqlərə deyil, həm də semantik fərqlərə baxmayaraq eyniyyətin qorunmasını tələb edir. Sözün ifadə və məzmun planında modifikasiyalar yol verəndir, lakin o sözün nominativ mənasında kardinal şəkildə öz əksini tapmamalıdır və ya leksem nominasiyasını dağıtmamalıdır.

Sözün formal-qrammatik variativliyi yəni onun səs və morfoloji formalarının variativliyi daimi tədqiqatçıların diqqət mərkəzində olmuşdur. Semantik eyniliyin qorunub saxlanması dil vahidlərinin eyni sözün variantları kimi identifikasiyasında əsas şərtidir. Dilçilər arasında əsas mövqə ayrılığı sözün eyniyyətinin və variantların müstəqil sözlərə çevrilməsinə səbəb ola biləcək məzmun və ya formada müxtəlifliklərin sərhədini müəyyənləşdirərkən özünü göstərir. Bir sıra dilçilər variantların bir dil vahidində birləşməsində təkcə leksik mənanın eyniliyini deyil, həm də üslubi və sintaktik funksiyaların eyniliyini vacib olduğunu qabartmağa çalışırlar. Qrammatik səviyyələrdə variativlik onunla təzahür edir ki, eyni bir qrammatik formada müxtəlif məzmunları ifadə etmək üçün istifadə edilə bilər və həm də eyni bir məzmun müxtəlif qrammatik formalar vasitəsilə ifadə edilə bilər. Variativlik dilin bütün yarım sistemlərinin və vahidlərinin ifadə və məzmun planında təzahür edir və dil sisteminin obyektiv immanent xüsusiyyətidir (8,121)

Dilin dəyişmələri hadisəsi dilin bütün səviyyələrinə və onun danışığa konkret realizasiyasına nüfuz edir.

Məlumdur ki, qrammatik variativlik dilin inkişafının istənilən anında dilin funksiya göstərməsinin ayrılmaz cəhətidir. Lakin onun dilçilər tərəfindən dəqiq işıqlandırılması və nəzəri cəhətdən qiymətləndirilməsi (yuxarıda vurğuladığımız kimi) yalnız XX əsrdə baş vermişdir. Həmin dövrə qədər ingilis dilinin qrammatikasında məşhur bədii söz ustalarının əsərlərindən götürülmüş misallara əsaslanan illüstrativ materialdan istifadə edilirdi. Bununla yanaşı müəlliflər hansısa bir məzmunu ifadə etmək üçün formanın yalnız bir variantının qrammatik baxımdan düzgün olmasında təkid edirdilər və digər mümkün formaların qrammatik olmadığını göstərirdilər və yaxud onların heç adını belə çəkmirdilər. Strukturalizim əsrinin başlanması ilə tədqiqatçılar şifahi nitq diqqət yetirməyə başladılar. Lakin bununla belə, klassik və struktur qrammatikalar o yerdə kəşiflər ki, qrammatiklərin təhlilinin obyektini toplanmış nümunələrin korpusu təşkil edir. Struktur dilçilikdə xüsusilə də amerikan deskriptivizimində qrammatikanın obyektinin genişləndirilməsi planında irəliyə doğru bir addım atıldı. Toplanmış misallar külliyyatına daxil olan və real yazılmış və ya tələffüz edilmiş hər bir cümlənin öyrənilməsi nəzərdə tutulurdu.

Ünsiyyətin məqsədini təşkil edən informasiya danışan və dinləyən arasında cümlələr vasitəsilə ötürülür və qəbul olunur. Bu baxımdan hər bir dildə sintaktik vahid kimi cümlənin əhəmiyyəti böyükdür. Başqa sözlə ifadə etmiş olsaq, cümlə dilin özüdür.

Tanımış dilçi alim H.Paul yazırdı ki, hər bir nitq fəaliyyəti cümlənin yaranması ilə fəaliyyətə başlayır. (6,143)

Cümlə dilçilik elminin bütün sahələrinin tədqiq etdiyi dil fəaktlarının, müxtəlif dəyişmələrin, rəngarəngliklərin yekunudur. Deməli dildə təsadüf edilən bütün hadisələr son anda bir məqsədə istiqamətlənir, o da fikrin ifadə formasını təşkil edən cümlənin qurulmasıdır. Dildə elə vahidlər vardır ki, onların sayı bəllidir (fonem, morfem, leksem və s.) lakin tədqiqata cəlb etdiyimiz sadə cümlələrin sayı qeyri müəyyəndir.

İngilis dilinin tədqiqi ilə məşğul olmuş F.Palmer cümlənin struktur xüsusiyyətlərini müəyyənləşdirərkən yazmışdır: Dildə işlənən cümlələrin sayı saysız-hesabsızdır, lakin bu heç də o demək deyil ki, qrammatika sonsuzdur, onun həddi yoxdur. Generativ qrammatika eksplisitdir. O eksplisit şəkildə göstərir ki, qaydalar və konvensiya ilə yaranan mümkün cümlələrin hansıları bu və ya digər dilə məxsusdur. (10,141)

Deməli cümlənin reallaşması dildə danışığa aktı ilə əlaqədardır. Danışığa aktında danışan dilin sintaktik yarusunun bu vahidindən məqsədə uyğun olaraq istədiyi formada istifadə edir. Danışan cümləni kontekst və situasiyadan asılı olaraq formalaşdırır, yəni müxtəlif variantlarda ifadə edir.

Bu da məlum faktdır ki, heç də bütün dil daşıyıcıları dildən eyni səviyyədə istifadə etmirlər yəni eyni bir fikir müxtəlif dil daşıyıcıları tərəfindən müxtəlif strukturlu cümlələrlə ifadə olunur. Elə bu səbəbdən də belə qənaətə gəlmək olar ki, hər hansı bir dilin öyrənilməsi və mənimsənilməsi danışanın fikrini ifadə etmək üçün onun rəngarəng vasitələrindən necə istifadə edə bilmə bacarığı ilə ölçülür.

İngilis dilini öyrənən hər bir Azərbaycanlı əgər bir dildən digərinə tərcümə etməli olursa, bu zaman o, koqntiv biliklərini səviyyəsindən asılı olaraq yeni mətn yaratmış olur, çünki dilə nə səviyyədə bələd olunursa, bir o qədər də onun qrammatik imkanlarından sinonimiya və omonimiyasından geniş və yetərincə istifadə olunur. Belə bir vəziyyət xarici dilin tədrisi ilə məşğul olan müəllimlərin fəaliyyətində daha çox müşahidə edilir. Nümunə kimi qeyd etmək istərdik ki, həm ana dilimiz olan Azərbaycan dilində, həm də öyrəndiyimiz və öyrətdiyimiz ingilis dilində sayı bəlli olan vahidlər (sözlər) ünsiyyət üçün tam yetərli deyil, çünki onlar ayrı-ayrılıqda fikir ifadə etməyə qadir deyil. Yalnız suprasegment vahidlərin iştirakı ilə leksik

¹²⁴ Azərbaycan Dillər Universiteti f.f.d.

DİL VƏ ƏDƏBİYYAT.

vahidlər fikir ifadə etmək üçün bütöv vahid şəklində birləşir. Məsələn : she drives her boat slowly to avoid hitting the rocks- o qayıq qayalara vurmamaq üçün asta sürürdü.

Qeyd etdiyimiz bu cümlələrin strukturlarında leksik vahidlər həm sintaktik semantik həm də intonasiya ilə birləşərək müəyyən fikir ifadə etmək üçün sintaktik bütövə çevrilir. Bu cümlələrin variantlarını da vermək olar.

In order not to hit the rock she drivers her boat slowly.

Qaydalara çırpılmamaq üçün o qayıq yavaş (asta) sürürdü. Öz strukturuna görə bu cümlələr hər iki dildə nəqli cümlələrdir və cümlədə iştirak edən vahidlərin müəyyən mənada yerdəyişməsi bütövlükdə ötürülən informasiyanın ümumi ahənginə o qədər xələl gətirmir.

Yeri gəlmişkən burada bir məqamı vurğulamaq istərdik. Cümlənin cümlə kimi formalaşmasının üç şərtin olmasının vacibliyi göstərilir:

1. Cümlə bitmiş fikir ifadə etməlidir
2. Cümlə bir neçə sözün birləşməsindən əmələ gəlir
3. Cümlə bir sözdən də ibarət olar(3,93)

Şübhəsiz ki, irəli sürülən bu fikirlə tam razılışmaq qeyri-mümkündür, çünki cümlənin müstəqil fikir ifadə edib etməməsi də mübahisəli məsələlərdəndir

Q.Kazımov rabitəli nitq vahidi kimi, cümlənin bir sıra səciyyəvi xüsusiyyətlərini aşağıdakı kimi göstərmişdir.

1. Cümlə bitmiş fikri ifadə edir
2. Cümlənin əlamətləri arasında peridikativlik mühüm yer tutur
3. Cümlənin mühüm əlamətlərindən biri intonasiyadır
4. Hər bir cümlədə modallıq olur (2,523)

Bizə elə gəlir ki, belə məsələlər qeyd olunarkən cümlənin peridikativlik, modallıq və intonasiya faktları digərləri ilə birlikdə nəzərdə tutulmalıdır, çünki bu faktorların hər biri cümlənin yaranmasında mühüm rol oynayır.

Azərbaycan dilində cümlənin monopredikativ quruluşunun təşəkkülü problemini araşdıran K.Abdullayev belə qənaətə gəlir ki, məntiqi qrammatik hadisə sayılan predikativlik dilçilikdə cümlənin müəyyənləşdirilməsini əsas meyarlarından biridir. Dildə müxtəlif fikir ifadə edən cümlələr müxtəlif – də sturuktur xüsusiyyətlərinə malik olur.

German dillərində cümlənin iki üzvlü nominativ və xəbərlı olması öz təsdiqini tapmış hadisədir və əksər dilçilər bunu təsdiq edirlər (Karl Büller, H.Paul, N. Xomski, O.Yesperson, F.Palmer, Omusayev, F.Veysəlli və b) İngilis dilində bəzən cümlədə nominativ tərəf ifadə olunmur. Bu halda ifadə olunmayan ifadə tərəfi əvəz etmək üçün cümlə sturukturuna uyğun olaraq formal mübtədadan istifadə olunur ki, bu da “it” əvəzliylə ifadə olunur.

İngilis dilində həmçinin sadə cümlənin xəbərlı sadə feili xəbər də ola bilər, mürəkkəb feili xəbər və bu zaman variativlik müşahidə etmək o qədər çətin deyildir.

Splended game, football Mr. John Remarked

Football is a splended game Mr.John Remarked

Gördüyümüz kimi hər iki cümlədə eyni informasiya ötürməklə yanaşı onların mənaları da eyni olur, lakin birinci cümləyə xas olan danışıq üslubu ikinci cümlədə təbii olaraq yoxdur.

Sadə ismi xəbərlərə diqqət yetirək və onların da özlüyündə variativlərinə rast gəlmək olar.

My son a footplayer!- he is a sportsman

She, butter woman! She is a butter Women

Sifətlərlə ifadə oluna bilər.

His ideas obsolite!

Corry, good-looking ! –Corry is good -loking və s

Burada daha başqa bir məsələni də vurğulamaq istərdik. Sadə ismi xəbərlı cümlələr quruluş etibarilə yarımçıq (yəni elleptik cümlələr) cümlələrə oxşasa da onları qarışdırmaq olmaz . Bu barədə aparılan tədqiqatlar göstərir ki, yarımçıq cümlələrdə buraxılan üzvləri cümlənin mənasına xələl gətirmədən bərpa etmək mümkün olduğu halda, sadə ismi xəbərlı cümlələrdə bu mümkün deyil. Bununla əlaqədar müəllif vurğulayır ki, bağlayıcı feilin belə cümlələrdə işlənməsi cümlənin mənasında çox dəyişiklik yaratmasa da onun məna çalarlarında fərqlər yaradacaqdır. (9,201)

Q. Kazımov yazır ki, sadə cümlə sözlərdən, söz birləşmələrindən, mürəkkəb cümlə isə sadə cümlələrdən ibarət olur. Sadə cümlənin bir mürəkkəb cümlənin iki və daha çox predikativ mərkəzi olur. Sadə cümlə ünsiyyətin fikir mübadiləsinin ən kütləvi vasitəsi olub, başqa cümlə növləri ilə müqayisədə dildə daha çox işlənir. Sadə cümlə tərkib etibarilə iki baş üzvün mübtədə və xəbərlı birliyi əsasında formalaşır. Odur ki, cümlənin qrammatik əsaslarını təşkil edən baş üzvlərə, tərkibə görə sadə cümlə iki növə ayrılır:

Cüttərkibli cümlələr

Təktərkibli cümlələr

Həm cüttərkibli cümlələr həm də təktərkibli cümlələr ikinci dərəcəli üzvlərin iştirak edib etməməsinə görə müxtəsər və geniş ola bilər. (2,527)

Bu qeydlərimizə əsasən onu qeyd etmək istərdik ki, ingilis dilində sadə feili xəbərlı olan cümlələrlə yanaşı mürəkkəb feil xəbərlı olan cümlələr də mövcuddur və belə cümlələrdən bir neçəsini nəzərdən keçirməyimiz yerinə düşərdi. İki feilin birgə iştirakı ilə ifadə edilən feili xəbər mürəkkəb feili xəbər deyilir. Mürəkkəb feili xəbərlı özünü vurğuladığımız kimi iki hissədən ibarət olur. Əsas hissə (the notional part) və köməkçi hissə (the structural part)

Mürəkkəb feili xəbərlı əsas hissəsi isim, sifət, vəziyyət bildirən sifət, zərf verbal (feili sifət, məsdər) fraza, predikativ konstruksiya ilə ifadə oluna bilər.

Köməkçi hissə isə şəxslı feillə yəni təkrar bildirən feillə, modal feillə, münasibət, təkid, plan və s bildirən feillə və ya bağlayıcı feillə ifadə olunur.

Məsələyə məna baxımından yanaşdıqda mürəkkəb feil xəbərlı ən vacib hissəsi əsas hissədir, çünki burada mübtədə tərəfindən ifadə edilən şəxs və ya qeyri-şəxs haqqında informasiya öz əksini tapır.

Məsələyə struktur baxımından yanaşarkən M.A.Belyayevə vurğulayır ki, mürəkkəb feili xəbərən ən vacib hissəsi onun köməkçi adlandırılan hissəsidir. Bunun əsas səbəbi xəbərən bu hissəsinin feilin qrammatik kateqoriyalarını ifadə etməsidir, yəni o, feilin zaman, şəxs, kəmiyyət, şəkil və s kimi kateqoriyalarını ifadə edir (4,228)

Öz növbəsində birinci komponentin ifadə etdiyi məna baxımından mürəkkəb feili xəbər iki komponentdən ibarət olur. Burada birinci komponent feilin şəxslı formasından ibarət olub, hərəkətin tərzini, yəni başlanğıcını, təkrarını, müddətini və ya sonunu bildirir. Həmçinin mürəkkəb feili xəbərən birinci komponenti modal feil can, must, may və b eləcə də infinitiv, məsdər və cerundla birləşmə yaradan feillərlə ifadə oluna bilər (to begin, to start, to end, to continue, to want, to decide, to intend və s)

You are to follow the doctor's prescription

Həkimin məsləhətinə əməl etməlisən

You should follow the doctor's prescription

Həkimin məsləhətini nəzərə almaq vacibdir

I want to remind you of a promise you made to me

Mənə verdiyiniz sözü sizə xatırlatmaq istəyirəm

Nick and John began to talk about the famous businessman

Nick and John began talking about the famous businessman

Hər iki variantın semantikasi təxminən eynidir, yəni hansısa məşhur iş adamı haqqında informasiya ötürülür.

As we continued to laugh his surprise gave way to annoyance

As we continued laughing his surprise gave way to annoyance

Vali kept glancing at Vugar the rest of the time

Vali kept to glance at Vugar the rest of the time

Vali kept to watch Vuqar the rest of the time

Sonuncu dörd cümlə cüzi semantik çalarlıqla təxminən eyni informasiya haqqında bəhs olunur, yəni Vəlinin qalan müddət ərzində Vüqara göz qoyması, onu izləməsi barədə məlumat verilir.

Ədəbiyyat

1. Abdullayev K.M. Azərbaycan dili sintaksisinin nəzəri problemləri. B., 2016, 356
2. Kazimov Q. Azərbaycan dilinin qrammatikasi, morfologiya, sintaksis. B. 2017, 942
3. Müasir Azərbaycan dili Sintaksis. B. 1962, 271
4. Беляева М.А. Грамматика английского языка. М., 1971, 324
5. Виноградов В.В. Избранные труды. Исследования по русской грамматике. М. 1975, 559
6. Пауль Г. Принципы истории языка. М. 1960, 500
7. Пешковский А.М. Интонация и грамматика. Избранные труды М. 1972, 420
8. Смирницкий А.И. Синтаксис английского языка. М., 1957, 285
9. Chomsky N.A. Aspects of theory? of Syntax Cambridge Mit Press 1965,380
10. Palmer F. Grammar. London. 1973, 184

Açar sözlər: variant, invariant, cümlə, semantik çalarlıq.

Key words: variant, invariant, sentence, semantic shade.

Ключевые слова: вариант, инвариант, предложение, смысловой оттенок.

Summary

Variation of simple sentence

This research paper deals with variation of simple sentence in the English language. Various scholars' hypothesis and approaches to the study of variation, variant and invariant are investigated in the article. Variation is considered specifically at a simple sentence level here. Having observed numerous examples of simple sentences it became obvious that variants not always have matching semantics, they can differ at least in one semantic component or semantic shade. Thus, the main aim is to research that semantic diversity and contrast between them.

Резюме

Вариативность простого предложения

Данная статья посвящена исследованию вариативности простого предложения в английском языке. В статье рассматриваются основные гипотезы и подходы различных ученых к исследованию вариативности, вариантов и инвариантов. Вариативность рассматривается здесь строго на уровне простого предложения. Изучив многочисленные примеры, становится очевидным, что значение вариантов часто не совпадают, они разнятся как минимум в одном семантическом компоненте либо в семантическом оттенке. Таким образом, именно данные семантические расхождения выступают основным предметом исследования в данной статье.

RƏYÇİ: dos.E.Vəliyeva